

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ТОВ «СИНГЕНТА»

І. М. Мринський, В. В. Урсал

**ГРИЗУНИ – ШКІДНИКИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР, ЛІСУ І ПОЛЕЗАХИСНИХ
ЛІСОНАСАДЖЕНЬ
ТА ЇХ ПРИРОДНІ ВОРОГИ**

Навчальний посібник

Одеса • 2023 • Олді+

УДК 632:633.31/.37(075)
М88

Рецензенти:

ЗАБРОДІНА Інна Вікторівна, кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри фітопатології та ентомології, Державний біотехнологічний університет;

ТИМОЩУК Тетяна Миколаївна, кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри здоров'я фітоценозів та трофології, Поліський національний університет

Рекомендовано до друку вченою радою
Херсонського державного аграрно-економічного університету
(протокол № 4 від 08 грудня 2022 року).

Мринський І. М.

М88 Гризуни – шкідники сільськогосподарських культур, лісу і полезахисних лісонасаджень та їх природні вороги : Навчальний посібник / І. М. Мринський, В. В. Урсал ; за ред. І. М. Мринського. – Одеса : Олді+, 2023. – 550 с.: іл.

ISBN 978-966-289-665-7

У навчальному посібнику висвітлено 30 видів гризунів – основних шкідників сільськогосподарських культур, лісу і полезахисних лісонасаджень, приведено детальний опис їх морфології і біології розвитку, методик виявлення і кількісного обліку та заходи захисту від них. Приведено інформацію про 35 видів природних ворогів гризунів, представників класів: Птахи (Aves), Ссавці (Mammalia), приведено детальний опис їх морфології і біології розвитку. Опис всіх видів гризунів та їх природних ворогів супроводжується фотографічним матеріалом.

Матеріали можуть бути використані агрономами по захисту рослин, науковими співробітниками, викладачами, аспірантами і студентами як навчальний посібник з дисциплін спеціальностей: «Агрономія», «Захист і карантин рослин», «Садівництво та виноградарство», «Лісове господарство», «Садово-паркове господарство».

УДК 632:633.31/.37(075)

ISBN 978-966-289-665-7

© І. М. Мринський, 2023
© В. В. Урсал, 2023

ВСТУП

Гризун (*Rodentia*) – представники класу *Ссавців*. Відносяться до різних родин, які входять до складу надряду *Гризун*. Гризуни – найчисленніший ряд Ссавців. Описано 2277 видів гризунів, що становить близько 40% всіх сучасних видів ссавців.

Гризун живуть по всій поверхні суші, за винятком Антарктиди.

Всіх гризунів об'єднує характерна риса – будова щелеп. На передній частині верхньої і нижньої щелепи є 4 гострих довгих різця (по парі знизу і зверху). Вони відрізняються великою міцністю і не розкитуються при розгризанні навіть дуже твердих матеріалів, наприклад, деревини.

Різці постійно ростуть і тварини відчувають потребу весь час щось гризти, щоб їх сточувати. При цьому різці не притупляються, внаслідок особливої будови зубної емалі. Ікла відсутні і між різцями і корінними зубами спостерігається наявність **діастеми** – проміжку (*рис. 1*). Корінні зуби мають широку жувальну поверхню із горбиками, що допомагають перетирати тверду рослинну їжу.

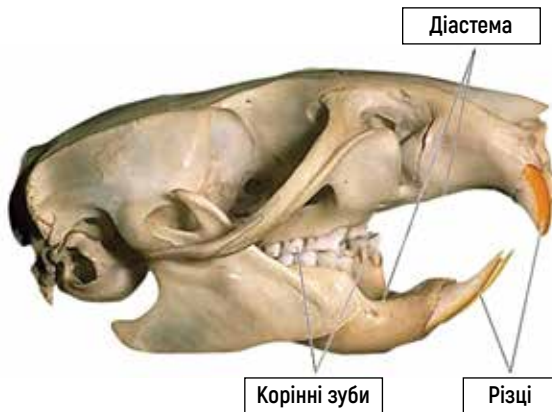

Рис. 1. Особливості будови щелеп гризунів

Всі гризуни надзвичайно ненажерливі, швидко розмножуються і розвиваються. Протягом року може спостерігатися три і більше поколінь. При сприятливих умовах кількість гризунів може досягати загрозливих розмірів. Деякі з них, такі як миші, щури, ховрахи, переносять небезпечні інфекційні хвороби людини (туляремію, чуму).

Більшість видів гризунів харчуються рослинною їжею, але є всеїдні види і навіть хижаки. Багато гризунів можуть завдавати величезної шкоди сільському і лісовому господарству. Так, наприклад, миші, щури шкодять запасам і є рознощиками синантропних комах і кліщів.

З усіх гризунів найбільшу шкоду завдають людям щури та миші. Оселившись з незапам'ятних часів у будинках і господарських спорудах або в безпосередній близькості від них, цей «марнотратний і небезпечний шкідник», як назвав щура американський вчений Г. Грей, заслуговує на звання «громадський ворог номер 1» серед тварин-шкідників. Втрати ж завдані мишами важко визначити кількісно, тому що нелегко оцінити їх чисельність, а окрім псування великої кількості продуктів на складах і елеваторах, вони також приводять у непридатність продукти та предмети побуту в будинках і квартирах, збирають величезні запаси зерна восени на полях.

Розмножуючись у великих кількостях, миші завдають людям багато клопоту. У роки, коли чисельність мишоподібних гризунів сильно зростає, у навалі беруть участь не тільки миші хатні, а й полівки, польові та лісові миші.

На початку 80-х років минулого століття мишачого нашестя зазнали поля Австралії. Фермери не могли самі впоратися з лихом і не раз зверталися до вчених із проханням допомогти їм у цій боротьбі. Фахівці міністерства сільського господарства Австралії відгукнулися і підготували брошуру, де детально описувалися сучасні методи боротьби з гризунами. Книжку видали, весь тираж завезли до однієї з будівель, що належать міністерству в Мельбурні, і склали у підвалі. Поки чиновники тягнули з надсиленням інструкції, про брошуру «пронюхали» миші. Конторський клей припав їм до смаку, і вони погризли весь тираж.

Максимальну шкоду завдають миші хатні при масовому розмноженні, але і за середньої та низької чисельності вони завдають відчутної шкоди. Тваринки знищують і засмічують зерно своїми

екскрементами у сховищах та на елеваторах, ушкоджують овочі та баштанні культури. На складах, у магазинах, кафе та їдальнях гризуть, засмічують продукти, порушують цілісність житлових та нежитлових будівель, ушкоджують промислові товари, а іноді й обладнання. Вони не скільки з'їдають, як забруднюють і пеують продукти та речі.

Нерідко миші прокладають ходи у мішках з борошном, складених штабелем, або навіть у стопках білизни. У парниках та теплицях тваринки знищують саджанці та сходи.

Був випадок, коли у Києві миші хатні погризли в холодильнику кілька тонн заморожених курей, а в іншому холодильнику успішно жили та розмножувалися серед свинячих туш при -20°C . Відомі випадки пошкодження мишами навіть електропроводів у літаку.

Багато років фахівці вивчали кормовий раціон щурів, щоб знайти найпривабливішу приманку. Результати виявилися досить суперечливими. Дуже багато чинників впливало на харчові уподобання щурів. І лише одне виявлялося незмінним: щури уникали несвіжих чи зіпсованих продуктів. Сірий щур залежно від віку та розмірів за добу з'їдає від 20 до 100 г доброякісних продуктів харчування.

Існують об'єкти, де чисельність щурів значно перевищує середню. Так, на одному із м'ясокомбінатів до проведення дератизації на площі 970 тис. m^2 мешкало 900 гризунів. За розрахунковими даними, при харчуванні виключно м'ясом денна норма щура складає 30 г. На рік від щурів, що мешкали на цьому м'ясокомбінаті, втрати становили 99 т м'ясних продуктів.

Велика чисельність щурів мешкає на території морських та річкових портів, особливо там, де є заводи з переробки риби. Не раз було помічено, що щури харчуються не відходами риби, а віддають перевагу вигризанню спинок у найцінніших порід риб, найчастіше проникаючи в цех кабелями і вентиляційними шляхами і стрибаючи зверху на підвішену для копчення рибу. Навіть дератизаційні заходи тут мало допомагають, тому що щури практично не спускаються на підлогу, та й яка приманка може конкурувати з копченою рибою!

Значна шкода від щурів та мишей на морських судах. Щури сірі та миші хатні можуть жити на суховантажах та баржах, що перевозять зерно та інші сипучі продукти.

Тваринницькі приміщення приваблюють щурів постійною великою кількістю корму та його доступністю. У багатьох із цих приміщень мешкають полчища щурів.

Один щур, виділяючи за добу шість-сім екскрементів і 20–30 мл сечі, своїми виділеннями може забруднити до тисячі зерен крупи, тобто кожна тварина забруднює вдвічі більше продуктів, ніж з’їдає. Наприклад, у штаті Луїзіана (США) санітарна влада, оглянувши продовольчий склад, де водилися щури, була змушена забракувати зіпсовані гризунами 1200 мішків солі, 1724 мішки кави, 15 т борошна та понад 2000 т цукру.

Велику небезпеку становить проникнення щурів у будівлі електростанцій, підстанцій ліній високовольтних електропередач. Пошкодження дротів у цьому випадку призводить до аварій, порушення руху поїздів, пожеж (щури можуть пошкоджувати кабелі діаметром до 60 мм).

Особливо небезпечні щури на повітряному та водному транспорті. Відомі випадки проникнення щурів сірих у літаки, де пошкодження вантажів – не найстрашніший наслідок. Описано випадки погризів щурами проводки у двох літаках під час їхньої стоянки в одному з аеропортів Африки. Були випадки простою літаків у портах через дератизацію, оскільки екіпаж помічав проникнення щурів у лайнер або їх сліди.

Чи можливо до економічної шкоди віднести ті втрачені цінності, які не піддаються жодній оцінці? Відомі пошкодження мишами та щурами найцінніших музейних колекцій, архівів, рідкісних книг, рукописів. Заповнити такі втрати не можна, тому зберігання їх має бути в абсолютно непроникних для гризунів приміщеннях, а боротьба з тваринками, що випадково потрапили, особливо ретельною.

Щури поширюють *лептоспірози*, *псевдотуберкульоз*, *спірохетози*, *рикетсіоз*, *трихінельоз*, *сальмонельози* – ось далеко не повний перелік захворювань, пов’язаних із щурами.

Лептоспіроз – одне із захворювань, носієм якого є в основному щури сірі. Ним можна заразитися через забруднені продукти та через воду. Збудники цього захворювання – *лептоспіри* – від заражених щурів потрапляють разом із щурячою сечею на харчові продукти та у водойми. Місця проживання щурів сірих у природі

пов'язані з водоймами. Під час купання в таких водоймах, а також під час польових робіт на рисових полях, на сіножаті, лептоспіри потрапляють в організм людини, викликаючи тяжке захворювання. Не поставлений вчасно діагноз може призвести до трагічного результату. Ось чому потрібно особливо обережно ставитися влітку до питної води та купань у незнайомих водоймах. Щури сірі, що мешкають у містах і селищах, також тримаються поблизу вологих місць. Вони нерідко живуть у каналізаційній системі, сирих підвалах, тваринницьких приміщеннях. Лептоспіри можуть деякий час існувати у вологому середовищі, будучи джерелом зараження інших тваринок. Таким чином, у містах можливе існування стійких вогнищ лептоспірозу. Встановлено великий відсоток хворих щурів і у свинарниках.

Псевдотуберкульоз – інфекційне захворювання, яке передається переважно з їжею. Зараження може відбуватися при вживанні в їжу продуктів, що довго зберігаються, і води без термічної обробки. Збудник цієї хвороби – *йерсинія* може потрапляти на продукти із сечею та екскрементами гризунів. Вона здатна розмножуватися навіть за температури +4...+6 °С. Природно, що, накопичуючись на овочах та інших продуктах у заражених гризунами сховищах, збудник може бути джерелом масових захворювань.

Щурячий рикетсіоз, або *щуряний тиф*, схожий на висипний тиф, але він менш небезпечний. Як і чума, хвороба поширюється через щурячих бліх, від людини до людини вона не передається. Особливо часто люди хворіють на нього там, де щури мешкають у житлових приміщеннях, заселених щурячими блохами.

При укусі щуром людина може захворіти на *спірохетоз*. Лихоманку від укусу щура японці називають «содоку» (від *со* – щур, *доку* – отрута). На місці укусу через три тижні з'являються хворобливі виразки, що супроводжуються лихоманкою.

Щури – винуватці і багатьох паразитарних захворювань. Самі вони часто бувають уражені солітером, аскаридами та іншими гельмінтами, яйця яких разом із екскрементами потрапляють у будинки та підсобні приміщення.

З щурами, особливо з сірими, пов'язаний і *трихінельоз*. Люди заражаються цим важким захворюванням, з'ївши непрожарене або

непроварене м'ясо хворої свині, що містить *фінки* (інцистовані личинки трихін). Свині ж заражаються, пожираючи трупи чи екскременти хворих щурів, які містять цих паразитів на різних стадіях розвитку. Паразит, проникнувши в кишечник людини, пересувається до м'язів та сполучної тканини, де й розвивається.

Сказ, бруцельоз, туляремія та ще не менше трьох десятків різних захворювань – ось далеко не повний перелік того, чим загрожує нам сусідство з щурами.

Не є нешкідливим для здоров'я людей і сусідство з мишами хатніми. Вони беруть участь у перенесенні збудників десятків різних інфекцій. Небезпечні і миші, що постійно мешкають у будинках, і ті, що живуть у природі. Але особливу небезпеку становлять ті, що сезонно вселяються в житлові будинки з околиць. З якими ж інфекціями пов'язані ці маленькі необразливі на вигляд істоти? *Хориомеїніт*ом і *енцефаліт*ом, *чумою* та різними *лихоманками*, *псевдотуберкульозом* і *лептоспірозами*, *рикетсіозами* й *сальмонельозами*, та і ще багатьма іншими захворюваннями загрожує людині присутність мишей. Подібно до щурів, вони можуть поширювати і паразитарні хвороби.

У природних осередках *чуми* миші хатні поряд з піщанками, ховрахами та іншими гризунами відомі як носії цього вкрай небезпечного захворювання.

У природних біотопах миші підтримують існування осередків *туляремії*. Особливо велика їх роль у степових осередках. Переселяючись восени до будинків у сільській місцевості, миші хатні можуть нести із собою і *геморагічну лихоманку*. А осередки *лімфоцитарного хориомеїніту* знаходяться головним чином у населених пунктах, і його вірус у мишей виділяється значно частіше, ніж у інших гризунів, особливо в тих районах, де миші в холодну пору року вселяються в будинки. Тому на околиці міст можливість захворювання вища, ніж у центрі, а восени та взимку вища, ніж улітку.

Поряд із сірим і чорним щурами миші хатні винні у поширенні *псевдотуберкульозу*. Більшість дослідників вважають його джерелом насамперед саме мишей хатніх, які, вселяючись взимку в житлові та господарські будівлі, забруднюють продукти фекаліями, що містять мікроби.

Мишоподібні гризуни за характером розмноження відносяться до поліциклічних видів, що дають кілька приплодів протягом року, тому їх чисельність схильна до надзвичайно великих і швидких змін.

Особливістю мишоподібних гризунів є також висока плодючість, що за сприятливих кормових і погодних умов обумовлює їх масове розмноження.

Для різних видів мишоподібних гризунів характерна пристосованість до певного виду корму. Так, хатня, польова, лісова мала і жовтогорла миші по типу харчування відносяться до насіннеїдів і основну енергію отримують за рахунок поїдання насіння. При відсутності його тваринки не тільки перестають розмножуватися, але і протягом декількох днів гинуть.

Зовсім інша кормова приуроченість полівок. Основну енергію вони можуть отримувати за рахунок харчування зеленими частинами рослин.

Рис. 1. Полівки активно харчуються на полях взимку

Рис. 2. Залисини від хазяйнування мишоподібних гризунів на посівах ріпаку озимого

Приуроченість до харчування насінням у мишей і зеленими частинами рослин у полівок обумовлює їх виживання і розмноження в біотопах, що насичені відповідним видом кормів. При своєчасному і без втрат збиранні врожаю виключаються умови для розмноження насіннеїдних видів гризунів. У той же час наявність значних площ посівів пшениці озимої та багаторічних трав, копиць сіна забезпечує кормами полівок, що харчуються зеленими частинами рослин протягом усіх сезонів року. Полівки здатні розмножуватися протягом усього року.

На чисельність мишоподібних гризунів істотний вплив роблять несприятливі погодні умови, зокрема літня спека при відсутності опадів, що не тільки знижує інтенсивність розмноження, але і викликає їх загибель. Негативний вплив літньої посухи проявляється також в погіршенні якості корму у результаті всихання трав'янистої рослинності. У роки з теплою весною і вологим літом

розмноження гризунів не припиняється весь час, тому в такі роки, як правило, до осені на полях спостерігається їх висока чисельність. Зазвичай мишоподібні гризуни, що живуть на полях, взимку не розмножуються. При низьких температурах для підтримки життєдіяльності гризунам необхідна більша кількість кормів, ніж при плюсовій температурі. У той же час добування кормів взимку пов'язане з великою витратою енергії на зігрівання і рух у період пошуку корму. Крім того, при різкій зміні від позитивних до негативних температур, що супроводжуються опадами, на поверхні ґрунту нерідко утворюється крижана кірка, яка не тільки ускладнює добування корму, а й закриває нори, викликаючи загибель гризунів.

В окремі зими мишоподібні гризуни, які живуть на посівах сільськогосподарських культур, не тільки виживають і зберігаються до настання весняного тепла, але і успішно розмножуються. Сприятливими місцями для зимівлі полівки є посіви пшениці озимої, особливо по чорному пару, які встигли восени пройти фазу кущіння, і посіви багаторічних трав з великим травостоєм. У таких місцях навіть при промерзанні ґрунту і наявності снігового покриву полівки не відчувають нестачі в кормі і не витрачають енергії на його добування, так як поблизу нори є великий запас зеленої маси.

У південних районах України на посівах пшениці озимої при наявності снігового покриву полівки можуть успішно розмножуватися протягом всієї зими. У лісостеповій зоні зимове розмноження буває рідко і тільки в західних районах. Сприятливими місцями для зимівлі польових мишоподібних гризунів є копиці соломи і сіна, в яких також нерідко спостерігається їх зимове розмноження.

На сільськогосподарських угіддях України в даний час найбільш поширеними і численними гризунами є: полівка звичайна, нориця руда (лісова), полівка гуртова, миша хатня і миша курганцева.

При підготовці матеріалів авторами використовувались власні фотознімки та з відкритих джерел Internet. При цьому надавалась перевага тим світлинам, які найкращим чином відображають стадії розвитку гризунів та особливості пошкоджень рослин, що дозволить ефективно їх розпізнати в природі.

Розділ 1

**ГРИЗУНИ – ШКІДНИКИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР, ЛІСУ
І ПОЛЕЗАХИСНИХ
ЛІСОНАСАДЖЕНЬ**

1.1. КЛАС ССАВЦІ (МАММАЛІА), РЯД МИШОПОДІБНІ (RODENTIA)

БАБАК СТЕПОВИЙ

Marmota bobac Muller

Класифікація шкідника – ряд *Мишоподібні*
родина *Вивіркові*

Особливості харчування – харчуються бабаки рослинними кормами. Їх улюбленими рослинами є: овес посівний (*Avena sativa*), житняк гребінчастий (*Agropyrum cristatum*), цикорій дикий (*Cichorium intybus*), конюшина біла (*Trifolium repens*) та берізка польова (*Convolvulus arvensis*); овочеві та сільськогосподарські культури ушкоджують рідко, можуть шкодити сходою соняшнику та кукурудзи.

Кормова спеціалізація сезонна, полягає у перевазі різних частин рослини. Так, весною бабаки поїдають в основному кореневища і цибулини, які перезимували; влітку – молоді паростки злаків та різнотрав'я, а також квіти. У другій половині літа, коли степова рослинність вигоряє, бабаки все далі відходять від своїх нір у пошуках вологих ділянок із соковитою травою. Зрілі плоди та насіння в їх шлунках не перетравлюються, розсіюючись разом із послідом.

За день харчування бабак з'їдає до 1–1,5 кг рослинної маси. Води зазвичай не п'є, задовольняючись вологою, що міститься в рослинах або ранковою рососою. Споживає і тваринні корми – саранових, моллюсків, гусениць, лялечок мурашок, зазвичай поїдаючи їх разом із травою.

Кількість поколінь – 1.

Зимуюча стадія – дорослі гризуни у зимових глибоких норах.

Морфологія і біологія розвитку.

Поширений у Донецькій, Луганській, Харківській областях. Раніше був поширений по всій степовій зоні України, нині трапляються ізольовані поселення, які межують з ділянками цілинного степу.

Населяє бабак різні злакові степи та остепнені ділянки луків. У разі розорювання степу бабаки невдовзі йдуть на найближчу цілину або в крайньому випадку на «незручності»: перелоги, нерозорані схили ярів, балок, річкових долин, межі, вигони і навіть на узбіччя доріг. Придатні для проживання бабака ділянки нині становлять незначну частку орних земель. Проживання на посівах зернових та овочів для нього нехарактерне; у таких місцях бабак селиться вимушено та тимчасово. Більш тривалі терміни затримується на посівах багаторічних трав. Помірний випас худоби та близьке сусідство людини на нього не впливають.

У 2021 році вид занесено до Червоної книги України зі статусом зникаючого.

Зовнішній вигляд. Великий гризун, з порівняно коротким хвостом. Довжина тіла 49–58 см. Спина піщано-жовта, черевце темне і руде з боків. Кінчик хвоста темно-бурий. Щоки світлі, навколо губ та підборіддя білі плями.

Спосіб життя. Зимосплячий, у сплячку впадає у вересні-жовтні. Пробуджується наприкінці березня – у квітні. Активний удень. Зимові нори глибокі (4–4,5 м), мають 1–2 входи. Крім зимових, робить багато захисних нір.

Дещо відгодувавшись після зимової сплячки, бабаки приступають до ремонту чи риття нових захисних нір; пізніше – поправляють та розширюють житлові нори. Діяльність починається зі сходом сонця, коли тварини прокидаються і вирушають на годівлю.

На поверхні бабаки підтримують зоровий (пози стовпчиком) і звуковий (перекличка, сигнал небезпеки) зв'язок. Зазвичай двоє бабаків у колонії грають роль вартових, поки інші годуються.

Члени однієї родинної групи займають спільну територію, яку охороняють від інших представників свого виду. Площа родинної ділянки 0,36–1,9 га. В охороні території найбільш активні самці.

Крім родинних груп, трапляються поодинокі особини.

б

Рис. 1.1. Стадії розвитку бабака степового:
а – дорослий гризун, *б* – дитинчата

Линяння у бабаків відбувається один раз на рік; починається в травні і закінчується (у старих бабаків) до кінця серпня, іноді затягуючись до вересня.

До кінця літа бабак накопичує до 800–1200 г жиру, що становить до 20–25% його ваги. Тварини все рідше залишають нори; вони оновлюють гнізда, натягуючи у них суху траву. Наприкінці серпня – у вересні (не пізніше 20-х чисел) бабаки збираються в зимових норах.

В одну зимову нору залягають усі члени родини, іноді в гніздовій камері збирається до 10–15 бабаків, завдяки цьому створюється сприятливий мікрокліматичний режим.

Всі входи в нору вони забивають щільними пробками із суміші екскрементів, землі та каміння і впадають у глибоку сплячку, яка триває 6–8 місяців. У гнізді температура повітря становить +5...+7°C, навіть у сильні морози вона не опускається нижче 0°C. Під час сплячки життєві процеси у бабаків майже завмирають:

Рис. 1.2. Харчування бабака степового

температура тіла падає з $+36...+38^{\circ}\text{C}$ до $+4,6...+7,6^{\circ}\text{C}$, дихання сповільнюється до 2–3 вдихів за хвилину замість нормальних 20–24, а серцебиття – до 3–15 ударів за хвилину замість 88–140. Взимку бабаки не харчуються і майже не рухаються, існуючи за рахунок запасів накопиченого жиру. Однак, оскільки витрати енергії під

час сплячки низькі, навесні бабаки нерідко прокидаються досить вгодованими, із запасом 100–200 г жиру.

Цікаво, що бабаки йдуть у сплячку і за серйозних стихійних лих – наприклад, після пожеж, що знищують всю рослинність.

Тривалість життя бабаків становить до 15 років.

Розмноження.

Статева зрілість у бабаків настає в 3-річному, в окремих особин в 4-річному віці. Зрідка зустрічаються бабаки здатні приносити приплід у 2-х річному віці. Розмножуються бабаки до 6–10 років. Гін у байбаків починається відразу після зимового пробудження та виходу на поверхню в березні-квітні; у тих місцях, де сплячка тривала, тварини спаровуються ще в зимових норах. А деякі самки, якщо дозволяють запаси жиру, що залишилися після зимівлі, і народжують ще до першої появи з нори. Вагітність триває 30–35 днів; зазвичай у виводку 3–6 дитинчат.

Новонароджені бабаки голі та сліпі, довжиною 9–11 см і вагою 30–40 г (це близько 1 % від маси матері). Очі у них відкриваються лише на 23-й день. На час вагітності та молочного вигодовування самець відселяється в іншу нору.

Молоком самка годує до 50 днів, хоча у віці 40 днів, наприкінці травня – на початку червня, бабачата вже починають харчуватися травою. Ростуть вони швидко, вже за місяць з'являються на поверхні. Дуже грайливі, безтурботно граються біля нори, але вже через 2–3 дні у них розвиваються всі сторожові навички дорослих – вони час від часу стають «стовпчиком», посмикують хвостом, свистять при небезпеці.

Родинна група нараховує до 15 особин, у тому числі до 8 дорослих і 12 молодих – однорічних та цьоголіток. Статева зрілість самців настає у віці 2–6 років.

Спостереження за міченими бабаками показали, що частина цьоголітків йде зі своєї сім'ї і поселяється в інших сім'ях як прийоміші, а їхні батьки у свою чергу приймають чужих дитинчат. Бабачата залишаються з батьками до наступного літа, після чого будують власні нори. Але й другу зимівлю вони проводять разом із батьками. В цілому, характер у бабаків миролюбний; вони рідко б'ються і проганяють бабачат, які тільки прийшли.

Рис. 1.3. Природне житло бабака степового